

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯН НА УЧАСТЬ У МАСОВИХ ПУБЛІЧНИХ ЗАХОДАХ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

Конституційне право громадян на участь у масових публічних заходах та окремі елементи механізму його реалізації досліджувалися у роботах О. Васьковської, В. В. Гостєва, Є. І. Ковешнікова, О. І. Кононенка, Д. А. Левчика, М. І. Логвиненка, В. Г. Поліщука, О. В. Сивопаляса [1, с. 89–90; 2, с. 64–68; 3, с. 49–51; 4, с. 48–50; 5, с. 52–58; 6, с. 108–112; 7, с. 17; 8, с. 19] та деяких інших науковців. Однак дуже мало уваги приділяється вивченню історії становлення та розвитку цього права. Однією з небагатьох історичних розвідок у цьому напрямку стала стаття М. І. Логвиненка «Історично-теоретичні аспекти становлення свободи маніфестацій в європейській політико-правовій думці» [9, с. 82–89]. Саме тому особливої уваги потребує аналіз конституційного закріплення права громадян на участь у масових публічних заходах, насамперед у історико-правовому контексті.

Аналіз конституційного законодавства США свідчить, що уже в першій з десяти поправок до Конституції Сполучених Штатів Америки, затверджених Конгресом США 25 вересня 1789 р. та ратифікованих трьома четвертими від загальної кількості штатів 15 грудня 1791 р., було встановлено, що «Конгрес не може ухвалювати закони, які запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли б вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували б свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися та звертатися до уряду зі скаргами щодо відшкодування збитків» [10, с. 35]. У іншому варіанті перекладу Першої поправки до Конституції США йдеться про «право народу мирно збиратися й звертатися до уряду із проханням усунути якусь кривду» [11, с. 115]. Незважаючи на незначні термінологічні розбіжності різних варіантів перекладу, зрозуміло, що у Першій поправці одночасно (в одному реченні) передбачено кілька найважливіших політичних прав, серед яких виокремлюється право «мирно збиратися». Це конституційне право громадян *за задумом* розробників проекту, безумовно, має самостійне значення і може здійснюватися для реалізації інших прав, зокрема, права на свободу слова чи права звернутися до державної установи, з будь-якою іншою метою (наприклад, привернути увагу громадськості до певної проблеми).

Згодом зазначене право «мирно збиратися» отримало свій подальший розвиток у численних рішеннях Верховного Суду США, зокрема, у зв'язку з тим, що воно безпосередньо пов'язано зі свободою слова та висловлювань. Так, Верховний Суд США дійшов висновку, що громадянин не має права «виступати у вашому домі

без вашого дозволу, бо тут переважає ваш інтерес не бути потурбованим». До того ж без спеціального дозволу громадяни не мають права «виголошувати промови посеред вулиці, бо тут пріоритет за вільним потоком транспорту». Грунтуючись саме на таких підходах та керуючись правилами формальної логіки, Верховний Суд США встановив, що у зв'язку з проведенням масових публічних заходів «те чи інше місто може обмежити використання гучномовців» [12, с. 89]. Крім того, Верховний Суд США обмежив можливість тиску на суди та суддів шляхом заборони проведення масових публічних заходів з метою забезпечення їх незалежності та неупередженості. Зокрема він наголосив, що «той чи інший штат може заборонити демонстрації поблизу приміщення суду з поваги до ще не розв'язаних справ; судді, що ухвалюють своє рішення, повинні бути вільні від можливих погроз». Іншими своїми рішеннями Верховний Суд США встановив, що потреба в чистоті вулиць є недостатньою підставою для категоричної заборони розповсюдження листівок та зазначив, що «наявний ризик насильства не може стати обґрунтуванням для заборони всіх масових демонстрацій» [12, с. 89–90].

Значна увага приділялась правовому закріпленню права громадян на участь у масових публічних заходах і в процесі конституційного будівництва у Франції у XVIII ст. Зокрема, у французькій Декларації прав людини та громадянина від 26 серпня 1789 р. право на проведення масових публічних заходів не було сформульовано буквально, проте опосередковано воно впливало з системного аналізу наступних пунктів: 4 (відповідно до якого свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому), 5 (який встановив правило, згідно з яким усе, що не заборонено законом, дозволено, й тому ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законом) та 11 (згідно з яким вільне висловлювання думок та точок зору є одним з найцінніших прав людини; саме тому кожний громадянин має право висловлюватися, писати й друкувати вільно, під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом) [13, с. 45–46]. У сукупності зазначені демократичні приписи надавали можливість громадянам Французької Республіки вільно проводити масові публічні заходи.

Однак незабаром (14–17 липня 1791 р.) під надуманим приводом захисту «принципів конституції та прав людини» Національні Збори Франції ухвалили Закон стосовно зборів робітників і ремісників одного й того ж стану та однієї й тієї ж професії (Закон Ле Шпельє), відповідно до ст. 8 якого будь-які збори ремісників, робітників, підмайстрів та поденників, спрямовані проти вільної промислової праці на підставі вільної угоди або ж спрямовані проти дій поліції у зв'язку з виконанням судових вироків, що сто-

суються такого роду справ, як і проти публічних торгів та здавання підрядів на різні підприємства, будуть вважатися бунтівними зборищами і будуть розганятися представниками державної влади у разі отримання ними відповідних законних вимог [13, с. 50]. Зазначений Закон істотно обмежив можливість громадян щодо проведення масових публічних заходів. Проте вже 3 вересня 1791 р. була ухвалена перша Конституція Франції, в якій серед інших природних та громадянських прав проголошувалася свобода громадян збиратися в громадських місцях, зберігаючи спокій та без зброї, з дотриманням поліцейських законів [13, с. 50]. Згодом, а саме 24 червня 1793 р., була ухвалена так звана Якобінська конституція, яка хоча й не була реалізована, але свідчила про високий рівень юридичної техніки та наявності значної кількості прогресивних ідей та приписів, що не втратили своєї актуальності й донині. Конституція Франції 1793 р. відкривалася Декларацією прав людини і громадянина, яка складалася з 35 статей. У ст. 7 вказаної Декларації підкреслювалося, що право виражати свої думки та свою точку зору як через друковані засоби, так і будь-яким іншим способом, право збиратися разом, зберігаючи спокій, та право на вільне здійснення релігійних обрядів не можуть бути заборонені [13, с. 60].

Під впливом конституційних ідей, що набули поширення в Північній Америці та Європі, необхідність політичних та соціальних перетворень, зокрема потреба ліквідації кріпацтва та визнання широкого кола демократичних прав громадян, поступово починає усвідомлюватися й деякими представниками інтелігенції у Російській імперії. Позитивно сприймалися такі ідеї й серед української інтелігенції, оскільки багато хто з її представників пам'ятав часи демократичних традицій Запорізької Січі, Гетьманщини, давні козацькі звичаї та не забувають про своє походження. Цікаві конституційні ідеї були викладені в «Історії Русів», яка є не лише колоритним документом української політичної думки, але й виявом волелюбних традицій українського народу, свідченням високої популярності ідей свободи в освічених колах українського дворянства [14, с. 394].

У проєкті Конституції декабриста М. М. Муравйова право на проведення масових публічних заходів прямо не передбачалося, однак опосередковано все ж було сформульоване у п. 14 гл. III, яка називалася «Про стани, особисті права та обов'язки росіян». У цьому пункті вказувалося, що кожний має право висловлювати свої думки й почуття беззаборонно [15, с. 107], що можна тлумачити і як можливість висловлювати думки, збираючись у громадських місцях від кількох осіб до значної кількості учасників масового публічного заходу.

У конституційному проекті «Вільна спілка» 1884 р. серед політичних свобод зазначалася й «свобода сходок, звернень і заяв зовнішніми знаками (малюнками, знаменами, процесіями тощо) без порушення зовнішнього порядку та безпеки в населених пунктах» (шп. «з» п. А ст. 1 розд. III) [16, с. 53]. На думку автора вказаного проекту М. Драгоманова, свобода організації та проведення масових публічних заходів мала стати неодмінним атрибутом розвитку держави та суспільства, запорукою всебічного вільного розвитку особистості у майбутній демократичній федерації, на яку мала б перетворитися Російська імперія [17, с. 101–102].

Схожий підхід, але вже в умовах створення майбутньої незалежної української держави, простежується й у конституційному проекті, розробленому у 1905 р. групою членів Української народної партії на чолі з М. Міхновським, під назвою Основний Закон «Самостійної України» Спілки Народу Українського, у ст. 24 якого вказувалося: «Українці мають право збиратися тихо й без оружя усюди без попереднього повідомлення або згоди якоїсь влади» [16, с. 62]. Отже, аналізуючи запропонований спосіб закріплення цього права, можна наочно переконатися у тому, що для початку ХХ ст. зазначене право було сформульовано просто, зрозуміло та доволі демократично, оскільки не потребувало подання заяви та отримання дозволу на проведення масового публічного заходу.

Програма Української демократичної партії у свою чергу теж передбачала запровадження свободи особи, слова, віри, зборів, спілок, організацій та страйків [18, с. 88; 19].

У Конституції УНР від 29 квітня 1918 р., яка в цілому мала демократичний характер, право на участь у масових публічних заходах чомусь було закріплено лише опосередковано через право на свободу слова. Характерним є й те, що при цьому Центральна Рада для формулювання основних прав громадян скористалася негативним способом закріплення, який, на думку багатьох конституційних експертів, надає набагато ширші можливості вибору варіантів поведінки для громадян, ніж позитивний. На думку Б. Г. Сігана, «Конституція повинна турбуватися про свободу в заперечувальному розумінні – захисту особистості від сили влади» [20, с. 31]. У п. 17 гл. II Конституції УНР вказувалося: «Громадяни УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки він не переступає при тім постанов карного права». Проте Конституція УНР так і не набула чинності й тому залишилася лише історико-правовою пам'яткою.

У період Гетьманату в Україні діяв конституційний акт під назвою «Закони про тимчасовий державний устрій України», відповідно до ст. 20 якого було встановлено, що «українські козаки і

громадяни мають право робити зібрання, в метах не шкідливих законом, мирно і без зброї» [16, с. 80, 88].

Аналіз конституційного регулювання радянського періоду свідчить, що усі радянські конституції декларували свободу зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, однак реалізувати це право на практиці було неможливо, оскільки масові публічні заходи проводилися виключно за ініціативою органів державної влади та під жорстким контролем з боку посадовців. При цьому і в Конституції УСРР від 10–14 березня 1919 р., і в Конституції УСРР від 15 травня 1929 р. свобода зборів визнавалася лише за «працюючими». Відповідно до п. «в» ст. 3 Конституції УСРР 1919 р. УСРР взяла на себе зобов'язання утворювати «для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою усного і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі класи і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи» [16, с. 129].

У Конституції УСРР 1929 р. також право проведення зборів визнавалося лише за працюючими, до категорії яких офіційна влада відносила робітників та селян-бідняків. У ст. 10 Конституції УСРР 1929 р. зазначалося, що з метою забезпечення трудящим дійсної свободи зборів, Українська Соціалістична Радянська Республіка, визнаючи право громадян вільно влаштувати збори, мітинги, походи тощо, надає в користування робітничого класу та селянства усі придатні для проведення народних зборів приміщення. Разом з тим у ст. 17 цієї Конституції підкреслювалося, що, керуючись інтересами трудящих, Українська Соціалістична Радянська Республіка позбавляє окремих осіб і окремі групи прав, якими вони користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції [21, с. 229–230]. Зазначений припис відкривав широкі можливості для зловживання владою, сваволі чиновників, переслідування та репресій щодо інакомислячих та громадян, які критично ставилися до численних порушень і недоліків, з якими зустрічалися у повсякденному житті.

За Конституцією УРСР від 30 січня 1937 р. було встановлено, що відповідно до інтересів трудящих та з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом свобода зборів та мітингів (ст. 124) [21, с. 294]. Однак на практиці в умовах, коли свідомість переважної більшості громадян УРСР переповнював страх перед владою та її каральним апаратом, спричинений насильницькою колективізацією, жахливими картинами пережитого у 1932–1933 роках голоду та масовими репресіями, масові публічні заходи проводилися зазвичай лише до знаменних дат і лише за ініціативою державно-владних інституцій і, як наслідок, перетворювалися на демонстрацію лояльності тодішньому політичному режиму.

Так само й за Конституцією УРСР від 20 квітня 1978 р. збори, мітинги та інші масові публічні заходи могли проводитися лише відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу.

Таким чином, право на участь у масових публічних заходах уже в перших конституціях XVIII ст. та в конституційних проектах XIX – початку XX ст. визнавалося одним з провідних політичних прав, без якого неможливо було формування демократичної держави. Однак у радянській період в умовах функціонування єдиної політичної партії, цензури, тотального контролю за політичною активністю громадян з боку партійних та державних органів, а також відсутності поточного законодавства, яке б врегулювало порядок проведення масових публічних заходів, на практиці свобода зборів перетворилася у фікцію, декорацію, буафарю, яка покликана була маскувати сутність існуючого на той час недемократичного політичного режиму. Разом з тим наявність конституційного закріплення цього права у Основному Законі УРСР 1978 р. дозволила скористатися його потенційними можливостями у другій половині 80-х та на початку 90-х років XX ст., коли масові мирні демонстрації на підтримку незалежності України стали дієвою перешкодою на шляху тих політичних сил, які планували зберегти СРСР за допомогою застосування сили.

Список літератури: 1. Васильовська О. До проблеми удосконалення законодавства про свободу мирних зборів // Право України. 2005. № 11. 2. Гостев В. В. О праве граждан на проведение митингов, собраний, шествий и пикетирования // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. 2001. Вып. 2. 3. Ковешников Е. Проведение публичных мероприятий – права и обязанности // Российская юстиция. 1994. № 1. 4. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. 1998. № 2. 5. Левчик Д. А. Митинг как форма предвыборной борьбы // Социологические исследования. 1995. № 11. 6. Логвиненко М. І. Основні форми діяльності міліції у ході реалізації громадянами свободи зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій // Право і безпека. 2002. № 4. 7. Поліщук В. Г. Адміністративно-правове регулювання та практика проведення масових заходів: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Х., 1999. 8. Сивопляс А. В. Юридическая природа и механизм реализации свободы манифестаций (собраний, митингов, уличных шествий, демонстраций, пикетирований и других публичных акций) в Российской Федерации: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Екатеринбург, 1993. 9. Логвиненко М. І. Исторично-теоретичні аспекти становлення свободи маніфестацій в європейській політико-правовій думці // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Х., 2002. Вып. 17. 10. Громадянські права. Рішення Верховного Суду США XIX століття / За ред. Морін Гаррісон та Стіва Гілберта. К., 2005. 11. Поправки до Конституції Сполучених Штатів // Сіган Б. Г. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. К., 1993. 12. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки. Посібник для всіх. К., 1993. 13. Хрестоматія по новій історії 1640–1870 / Сост. В. Г. Сироткин и др.; Под ред. В. Г. Сироткина. М., 1990. 14. Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты. К., 1999. 15. Конституция Н. М. Муравьева // Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в.: Материалы по истории СССР для семинарских и практических занятий / Под ред. И. А. Федосова. М., 1991. 16. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. К., 1993. 17. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. Львів, 1996. 18. Україн-

ська суспільно-політична думка в 20 столітті. Мюнхен, 1983. Т. 1. 19. Речицкий В. В. Конституционализм: Украинский опыт / Харьковская правозащитная группа. Х., 1998. 20. Сіган Б. Г. Створення конституції для народу чи республіки, які здобули свободу. К., 1993. 21. Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик. Сб. док. 1923–1937 гг. М., 1964. Т. V.

Надійшла до редколегії 23.10.07

Ю. О. Проценко

ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЗАБОРОНИ КАТУВАННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У Конституції України визначено, що людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, і кожному гарантовано свободу від жорстокого поводження та катування.

Однак і досі в нашій державі актуальною залишається проблема жорстокого поводження, застосування катування відносно громадянина. Особливе занепокоєння у суспільстві викликають факти застосування катування працівниками правоохоронних органів, які у своїй повсякденній діяльності для розкриття злочинів і підтримання громадського порядку досить часто застосовують насильство, що не може бути виправданим.

Вищезазначена проблема не нова, оскільки практично всю історію існування такого інституту управління суспільством, як держава, застосовувалися катування. Незважаючи на розвиток суспільства, дане явище міцно вкоренилося в нашій державі, особливо в правоохоронній системі.

Гуманістичні основи концепцій боротьби проти катувань були закладені у філософських роботах Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія та інших мислителів. Теоретичною основою для дослідження історичного аспекту катування послужили роботи Є. В. Анісімова, М. М. Євреїнова, М. В. Володимирського-Буданова тощо, а також тексти нормативних документів та наукові дослідження різних періодів.

Разом з тим, незважаючи на різноманітність наукових матеріалів, наявні публікації не висвітлюють в повному обсязі питання заборони катувань, її історії та еволюції. Тому метою даної статті є визначення історичних причин такого явища, як катування, його особливостей та відмінностей в різні історичні періоди, а також розкриття історико-правової оцінки катування.

Історія катування тісно пов'язана зі слідчим та судовим процесом, а також з історією тілесних покарань. Катування досить часто виконувало роль як засобів збирання доказів, так і тілесних покарань. Факти застосування катувань відомі в історіях усіх народів та усіх культур. Щодо застосування катувань не була винятком і Україна.